

Gönderim Tarihi: 11.01.2021

Kabul Tarihi: 24.05.2021

**KÖL TİĞİN VE BİLGE KAĞAN YAZITLARINDAKİ *TEĞRİTEĞ*
TEĞRİDE BOLMIŞ TÜRÜK BİLGE KAGAN VE *TEĞRİTEĞ TEĞRİ*
*YARATMIŞ TÜRÜK BİLGE KAGAN İBARELERİ ÜZERİNE***

On the Statements ‘*Teğriteğ Teğride Bolmuş Türük Bilge Kagan*’ and ‘*Teğriteğ Teğri Yaratmış Türük Bilge Kagan*’ in Köl Tigin and Bilge Kagan Inscriptions

Eyup Sertaç AYAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Anabilim Dalı
ayazsertac@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0461-5665

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki teğriteğ teğride bolmuş türük bilge kagan (KT G 1 - BK K 1) ve teğriteğ teğri yaratmış türük bilge kagan (BK D 1 - BK G 13) ibareleri araştırmacılar tarafından şimdiye kadar farklı şekillerde yorumlanmış ve değişik anlamlar verilmiştir. İlgili ibarelerde yer alan kelimelerin işaretlerinde ittifak söz konusudur. İbarelerin yazı çevrimleri her zaman aynı şekilde yapılmıştır. Ancak ibarelerin anlamlandırılmasında farklı görüşler vardır. İbarelerin farklı olarak yorumlanmasının sebebi anlamlandırma tercihleridir. İlgili ibarelerin doğru anlaşılması için Köktürk harfli diğer yazıtlar, yazıtlardaki benzer kullanımlar dikkate alınarak tarih, mitoloji, kültür ve inanç çerçevesinde konunun ele alınıp değerlendirilmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Makalede, söz konusu ibarelerle ilgili önceki anlamlandırma teklifleri listelenmiş, yapılan anlamlandırma teklifleri analiz edildikten sonra yapılan değerlendirmeler neticesinde teğriteğ teğride bolmuş türük bilge kagan ve teğriteğ teğri yaratmış türük bilge kagan ibarelerinin anlamlarının ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda, ilgili ibarelerin anlamları yeniden değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Bilge Kağan, Köl Tigin, teğri, yarat-

Abstract

The statements “teğriteğ teğride bolmuş türük bilge kagan (KT G 1 - BK K 1)” and “teğriteğ teğri yaratmış türük bilge kagan (BK D 1 - BK G 13)” in the Köl Tigin and Bilge Kagan Inscriptions have been rendered differently by the researchers and they have offered different interpretations. There is a unanimous consent about the signs of the words in the statements. Although the transcriptions of the statements have always been done in the same manner, it is observed that there have been differences in their interpretations. The reason behind this difference is the different interpretation choices. We consider that, in order to understand these mentioned statements accurately, other inscriptions written in Kopturk alphabet and similar usages in these inscriptions should be investigated within a comprehensive evaluation of the subject in history, mythology, culture and belief. In this article, previous interpretation suggestions about these statements were listed, and following an analysis of these interpretation suggestions, it was concluded that the meanings of the statements “teğriteğ teğride bolmuş türük bilge kagan (KT G 1 - BK K 1)” and “teğriteğ teğri yaratmış türük bilge kagan (BK D 1 - BK G 13)” should be evaluated separately. In this context, the meanings of the mentioned statements were reevaluated.

Keywords: Bilge Kagan, Köl Tigin, teğri, create

1. GİRİŞ

Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarındaki “*tenriteg tenride bolmış türük bilge kagan* (KT G 1 - BK K 1)” ve “*tenriteg tenri yaratmış türük bilge kagan* (BK D 1 - BK G 13)”¹ ibareleri şimdiye kadar pek çok araştırmacı tarafından farklı olarak yorumlanmış ve ibarelere değişik anlamlar verilmiştir. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının giriş cümleleri olarak değerlendirilebilecek bu ibareler Türk yönetim erki (kut) ve devlet anlayışının en kilit ifadeleridir. “Bir Türk panteonundan söz edilebilir mi, eski Türklerin dini politeist bir din midir, Umay, kutsal yer-su (*ıdok yir-sub*) ne ifade ediyor, Gök-Tanrı antropomorfik (insan biçimci) özellikler taşır mı?” gibi daha da çoğaltılabilecek birçok soruya Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları özelinde bütüncül bir bakış açısıyla cevap bulunabilir.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki ilgili ibarelere yapılan (KT G 1 - BK K 1 / BK D 1 - BK G 13) anlamlandırma teklifleri şunlardır:

Neşir	Anlamlandırma
Ögel, 1971, s. 61,103, 161	(KT G 1 - BK K 1)-(BK D 1 - G 13) Tanrıya benzer Gök (tarafından) yaratılmış Türk Bilge Kağan / Göğe benzer Gök’ün yarattığı Türk Bilge Kağan / Tanrıya benzer Tanrı - Kendine benzer Tanrı
Clauson, 1972, s. 959	(BK D 1 - G 13) Tanrıya benzer ve Tanrı tarafından tesis edilmiş Türklerin bilge kağanı
Yıldırım, 1991, s. 299	(KT G 1 - BK K 1)-(BK D 1 - G 13) Kendi kendini yaratan Tanrı’nın kudretiyle kağan yapılmış (ben) Türk Bilge Kağan
Barutçu Özönder, 1996, s. 93	(KT G 1 - BK K 1) Semavi Yaratıcı’dan olmuş Türk Bilge Kağan (BK D 1) (BK G 13) Semavi Yaratıcı (tarafından) yaratılmış Türk Bilge Kağan
İlhan, 2001, s. 179	(KT G 1 - BK K 1) Tanrı gibi, (ben de o) Tanrının iradesiyle (kağan) olmuş Türk Bilge Kağan(ım)
Ergin, 2007, s. 3, 57, 33, 55	(KT G 1 - BK K 1) Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı / (BK D 1 - BK G 13) Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı
Tekin, 2010, s. 21, 45, 51, 69	(KT G 1 - BK K 1) (Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı’dan olmuş Türk Bilge Hakan / (BK D 1) Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış, Türk Bilge Hakan - (BK G 13) Tanrı gibi, Tanrıca (tahta oturtulmuş) Türk Bilge Hakan
Berta, 2010, s. 190, 192, 200	(KT G 1 - BK K 1) [Ben] Tengri gibi gökte (Tengriden) doğmuş (olmuş) Türk Bilge kağan (BK D 1) [Benim,] Tengri gibi, Tengri [tarafından] yaratılmış Türk Bilge kağan[ın] - (BK G 13) Tengri gibi, Tengrinin yarattığı Türk Bilge [kağandan]
Şen, 2010, s. 257	(KT G 1 - BK K 1)-(BK D 1 - G 13) (Tıpkı) gök gibi Tanrı tarafından var edilmiş Türk Bilge Kağan / Göğü var eden Tanrı’nın var ettiği Türk Bilge Kağan

¹ Çalışma boyunca yazıtlara yapılan bütün başvurularda ve anlamlandırmalarda Prof. Dr. Erhan AYDIN’ın *Orhon Yazıtları* (2018), *Uygur Yazıtları* (2018) ve *Yenisey Yazıtları* (2015) adlı çalışmaları esas alınmıştır.

Thomsen, (çev. Köken), 2011, s. 161, 179, 195	(KT G 1 - BK K1) Ben Türklerin göğe benzeyen, gökten gelmiş Bilge (yani akıllı) kağanı / (BK D 1) Tanrıya benzeyen ve Tanrının yarattığı, ben, Türklerin Bilge (akıllı) kağanı - (BK G 13) Ben, göğe benzeyen ve gök (Tanrı) tarafından yaratılmış, Türklerin Bilge (akıllı) kağanı
Orkun, 2011, s. 22, 58, 70	(KT C 1 - BK Ş 1) Göğe benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge hakan / (BK D 1) Göğe benzer göğün yarattığı Türk Bilge Hakan - (BK C 13) göğe benzer gök tarafından yaratılmış Türk Bilge [Hakan]
Kaya, 2012, s. 3	(BK D 1)-(BK G 13) Tanrı gibi nizam yaratmış Türk Bilge Kağan
Ercilasun, 2016, s. 501, 545, 557, 589	(KT G 1 - BK K 1) (Ben) semavi Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan(ım) (BK D 1) Semavi Tanrı'nın yaratmış olduğu Türk Bilge Kağan(ım) (BK G 13) Semavi Tanrı'nın yarattığı Türk Bilge (Kağan)
Divitçioğlu, 2016, s. 96	(KT G 1) Tengri gibi Tengri'den olmuş Türk Bilge Kağan
Ölmez, 2017, s. 78,102	(KT G 1) İlahî göğün yarattığı Türk Bilge Kağan (BK D 1) İlahî göğün yarattığı Türk Bilge Kağan
Aydın, 2018, s. 47, 74, 79, 99	(KT G 1 - BK K 1) (Ben) Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan('ım) (BK D 1 - BK G 13) (Ben) Tengriteg Tengri Yaratmış Türük Bilge Kagan('ım)
Erdem-Demirci, 2019, s. 77	(KT G 1) Tanrı gibi Tanrıdan olmuş Türk Bilge Kagan (BK D 1) Tanrı gibi, Tanrı yaratmış Türk Bilge Kagan

Görüldüğü gibi, “*teŋriteg teŋride bolmış türük bilge kagan* (KT G 1 - BK K 1)” ve “*teŋriteg teŋri yaratmış türük bilge kagan* (BK D 1 - BK G 13)” ibarelerinin anlamlandırılmalarında bir uzlaşının sağlanmadığı anlaşılmaktadır. Anlamlandırmadaki farklılıklar temelde, “*teŋri*” kelimesinin Köktürkçede iki anlamının bulunmasından, yani hem “*gök*” hem de “*Tanrı*” anlamına gelmesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu ibarelerde “*teŋri*” kelimesinin iki kez kullanılmış olması “*tanrı-tanrı, gök-gök, tanrı-gök, gök-tanrı*” şeklinde dört farklı anlamlandırmanın yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Böyle olunca da Bilge Kağan'ın öğüt alınsın diye gönlündeki sözleri yazdırdığı/hak ettirdiği yazıtlardaki kimi ibareler anlaşılması güç bir hâl almıştır. Bugün yazıtları değerlendirirken bağlamdan kopuk durumda ve sadece metinle baş başayız. Yazıtlar, yazıldığı dönemde bu ifadeleri dinleyen veya okuyanların “şimdi”sine sesleniyordu. Söyleyenin ve muhatabının zihninde oluşan anlam aynıydı, dolayısıyla anlamak için özel bir çaba sarf etmelerine gerek kalmıyordu. Bugün bilgi seviyemizin ve medeniyetimizin geldiği noktadan bakarak ve günümüz inanç sisteminin, din anlayışının ve kabullerinin ışığında o günü (yazıtları) değerlendirirsek bambaşka bir anlama ulaşmamız kaçınılmazdır. Köktürk Çağı'nda bu sözlerin zihinlerde oluşturduğu anlamları tespit etmek gerekmektedir. Bu ibareler daha önce de bahsettiğimiz gibi dört şekilde de anlaşılabilir. Daha önce yapılan değerlendirmeler de bu anlamda mümkün ve meşrudur. Ancak biz çalışmamızda bu anlamlardan birini seçmek ve açıklamasını yapmak durumundayız. Seçtiğimiz anlamın Bilge Kağan'ın zihninden geçen anlam

olduğu da kesin değildir. Yazıtların yazılışının üzerinden 1300 yıl geçmiştir, bu büyük zaman farkını tarihî verilerle, dil bilimi verileri ve mitoloji ile aşmaya çabalamak suretiyle ilgili ibareler için bir anlam değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır.

Ögel ve Yıldırım “*teñriteg teñri*” ibaresindeki her iki “*teñri*” kelimesine de “*Tanrı* (yaratıcı)” anlamını vermiştir. “*teñriteg*” ibaresini “*Tanrı*” kelimesinin sıfatı olarak değerlendirmiş ve “*teñriteg*” ibaresine “*bir tek kendine benzeyen/kendini yaratan*” anlamlarını vermişlerdir (Ögel, 1971, s. 61,103, 161; Yıldırım, 1991, s. 299). Ögel, ibareyi “*vâcibü’l-vücûd*” bağlamında değerlendirmiş ve anlamlandırmasını bu bağlamda yapmıştır. Dinî bir terim olarak vücûd, Allah’ın zihnin dışında gerçekliğinin bulunduğunu ve mevcudiyeti zorunlu bir varlık (vâcibü’l-vücûd) olduğunu belirtir (Yavuz, 2013). Tanrı’nın hakikatinin ne olduğunu anlama çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılan “*vâcibü’l-vücûd*” anlayışıyla yazıtlardaki ifadelerin değerlendirilmesinin, eski Türk inancının İslâm düşüncesine yakın oluşundan kaynaklanmış olduğu düşünülebilir. Felsefecilerle kelamcıların çok tartıştığı “*vâcibü’l-vücûd*” anlayışının yazıtlarda ifade edilmiş olmasını biz uzak bir fikir olarak değerlendiriyoruz. İlk kozmogonik esasların BK D 2’de “*üze kök teñri asra yağız yer kılınokda êkin ara kişi oğlu kılınmış / Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış*” şeklinde dile getirilmesine rağmen, ‘yaratma-yoktan var etme’ düşüncesi daha geç dönemlere aittir. Güngör de yoktan var etme düşüncesinin semitile dinlerden geldiğini, yaratıcılığın yoktan var etme şeklinde değil, kaostan kozmoza geçişi sağlamaktan ibaret olduğunu ifade etmektedir (Güngör, 2012, s. 30). Yıldırım ise “*teñriteg*” ibaresini Tanrı’nın iradesinin belirleyicisi olarak görmüş ve “*teg*”in burada bir benzerlik ifade etmediğini belirtmiştir. Her iki görüş de “*Kendine benzeyen/kendini yaratan Tanrı tarafından yaratılmış/kağan yapılmış Türk Bilge Kağan*” şeklinde anlaşılmaktadır. “*teñriteg teñride bolmuş* (KT G 1 - BK K 1)” ve “*teñriteg teñri yaratmış* (BK D 1 - BK G 13)” ibarelerine Orkun’un “*göge benzer gökte (mevcud) olmuş / göge benzer gök tarafından yaratılmış*” anlamını verdiğini görmekteyiz (Orkun, 2011, s. 22, 58, 70). Genel anlamda Ögel ve Yıldırım’ın yaptığı anlamlandırmaya yakın bir anlamlandırma yaparak Bilge Kağan’a herhangi bir kutsiyet atfetmemiştir. Ancak gök ve Tanrı kavramlarının henüz birbirinden ayrılmadığını düşünmesi bakımından onlardan ayrılır.

Ercilasun, Barutçu Özönder ve Şen “*teñriteg teñri*” ibaresindeki birinci “*teñri*” kelimelerini “*gök*” ikincileri ise “*Tanrı*” olarak

değerlendirmişlerdir. Ercilasun ve Barutçu Özönder “*teñriteg*” ibaresini “*Tanrı*” kelimesinin sıfatı olarak değerlendirmiş ve “*semavî*” anlamı vererek ibareyi “*semavî Tanrı/Yaratıcı*” olarak anlamlandırmışlardır. Bu iki görüş de “*Semavî Tanrı/Yaratıcı (tarafından) yaratılmış Türk Bilge Kağan*” şeklinde anlaşılmaktadır (Ercilasun, 2016, s. 501, 545, 557, 589; Barutçu Özönder, 1996, s. 93). Şen ise “*teñriteg*” ibaresini zarf olarak değerlendirmiş ve “*gök gibi var edilmiş*” şeklinde anlamlandırmıştır. İbareye de “*Göğü var eden Tanrı’nın var ettiği Türk Bilge Kağan*” şeklindeki anlamlandırma teklifini yapmıştır (Şen, 2010, s. 257). Dolayısıyla Ögel, Yıldırım, Ercilasun, Barutçu Özönder ve Şen’in yaptığı anlamlandırma tekliflerinin, bazı küçük farklarla, örtüştüğü ve çalışmamıza konu olan her iki ibarenin birlikte değerlendirilerek “*Kendine benzeyen/kendini yaratan/semavî/göğü var den Tanrı(dan olmuş) tarafından yaratılmış/var edilmiş Türk Bilge Kağan*” şeklinde anlamlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Thomsen, Clauson, Ergin, Tekin, Berta, Divitçioğlu, Erdem-Demirci ve Kaya’nın anlamlandırmalarından “*teñriteg*” ibaresinin sıfat olarak doğrudan Bilge Kağan ile ilişkilendirildiği, ona bir kutsiyet atfedildiği ve Bilge Kağan’ın ilahi özellikler taşıdığı anlaşılmaktadır. Clauson, Tekin, Divitçioğlu ve Erdem-Demirci’nin çalışmalarında “*teñri*” kelimesine her iki yerde de “*Tanrı*” anlamının verildiğini ve “*teñriteg*” ibaresinin Bilge Kağan’ın sıfatı olarak değerlendirildiğini görüyoruz (Clauson, 1972, s. 959; Tekin, 2010, s. 21, 45, 51, 69; Divitçioğlu, 2016, s. 96; Erdem-Demirci, 2019, s. 77). Ayrıca Ergin ve Berta, “*teñriteg teñride bolmış* KT G 1 - BK K 1” ibaresindeki ikinci “*teñri*” kelimesini “*gök*” olarak değerlendirmiş ve “*Tanrı gibi gökte olmuş/doğmuş*” şeklinde anlamlandırmışlardır (Ergin, 2007, s. 3, 57, 33, 55; Berta, 2010, s. 190, 192, 200). Ögel, Yıldırım, Ercilasun, Barutçu Özönder ve Şen ile Thomsen, Clauson, Tekin, Berta, Divitçioğlu ve Erdem-Demirci’nin Bilge Kağan’a kutsiyet atfetme konusunda farklı bakış açılarına sahip olduklarını görmekteyiz. Ancak her iki ibareyi de “*yaratılmış/tesis edilmiş/var edilmiş Türk Bilge Kağan*” olarak anlamlandırmışlardır. Ergin ve Kaya’nın bu genel eğilimden ayrılarak “*teñriteg teñri yaratmış* (BK D 1 - BK G 13)” ibaresine “*yaratılmış Bilge Kağan*” değil de “*yaratmış Bilge Kağan*” şeklinde anlam verdiklerini görmekteyiz. İlhan, “*teñriteg teñride bolmış türük bilge kagan* (KT G 1 - BK K 1)” ibaresi için “*(ben de o) Tanrının iradesiyle (kağan) olmuş Türk Bilge Kağan*” şeklindeki anlamlandırmasıyla diğer görüşlerden ayrılan bir teklif getirmektedir (İlhan, 200, s. 179). Kaya’nın her iki ibareyi ele almayıp sadece “*teñriteg teñri yaratmış*” ibaresini değerlendirmiş olması da ayrıca dikkat çekicidir. Kaya, çalışmasında “*teñriteg*” ibaresini “*Tanrı gibi*” olarak anlamlandırmış ve nizam yaratmış Türk Bilge Kağan’ın yaratma yönüyle

Tanrı'ya benzetildiğini ifade ederek “*teŋriteg teŋri*” ibaresindeki birinci “*teŋri*” kelimesi “*Tanrı*” olarak, ikincisi ise “*gök*” olarak değerlendirmiştir. Buradaki “*gök*” kelimesinin mecazlı olduğunu “*düzen, nizam, sistem*” manasına geldiğini ifade ederek “*Tanrı gibi nizam yaratmış Türk Bilge Kağan*” anlamlandırmasını teklif etmiştir (Kaya, 2012, s. 3). Kaya'nın; açıklamalarıyla diğer araştırmacılardan ayrıldığını, bizim de Kaya'nın görüşlerine katıldığımızı ifade ederek değerlendirmemize devam edelim.

Ölmez, “*teŋriteg teŋri*” ibaresini “*ilahî gök*” olarak değerlendirmiş ve “*İlahî göğün yarattığı Türk Bilge Kağan*” şeklinde anlamlandırmıştır (Ölmez, 2017, s. 78, 102). Anlamlandırmasında Bilge Kağan'a ilahi veya gök ile ilgili insanüstü bir vasıf yüklemeyerek Ercilasun, Barutçu Özönder ve Şen'in yaptığı anlamlandırma teklifine yaklaşmıştır. Aydın, ibareleri yazıtlarda geçtiği gibi: “*Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan(ım) / Tengriteg Tengri yaratmış Türk Bilge Kağan(ım)*” aktarmış; ancak çalışmasının sözlük kısmında “*teŋri*” kelimesine ‘*gök, gökyüzü; aziz, kuthu, hazretleri*’ anlamlarını vermiştir. Buradan Tanrı ile gök kavramlarını birbirinin içinde düşündüğü anlaşılmaktadır (Aydın, 2018, s. 168).

Köl Tigin Yazıtı'ndaki metin çok az farklılıklarla Bilge Kağan Yazıtı'nda yer almaktadır. Her iki yazıtta da konuşan Bilge Kağan olduğu için, iki yazıtın metinlerinin neredeyse 2/3'lük kısmı aynıdır. (Ercilasun, 2016, s. 401). İki yazıttaki metinler arasında yüksek oranda paralellikler bulunduğundan, metinler genellikle birlikte değerlendirilmiştir. Bu anlayışın ortaya çıkmasında, yazıtların önemli bir üslup özelliği olan ve yazıtların şiir şeklinde oluşturulduğu izlenimi uyandıran paralel ifadelerin ve tekrarların etkisi olmuştur: “*Bilge kağan ermiş, alp kağan ermiş. Buyruku yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yeme, bodunu yeme tüz ermiş.(KT D 3)*”. Bu nedenle Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki “*teŋriteg teŋride bolmuş türük bilge kagan* (KT G 1 - BK K 1)” ve “*teŋriteg teŋri yaratmış türük bilge kagan* (BK D 1 - BK G 13)” ibareleri (Kaya dışında) birlikte ele alınmış, birinin diğerinin yerine ikame olduğu düşünülmüş ve ibareler aynı/yakın anlamlarda değerlendirilmiştir.

2. “*TEDRİ*” (GÖK-TANRI)

“*teŋri*” sözcüğünün kökeni ile ilgili farklı görüşler dile getirilmiş, ancak tam bir uzlaşa sağlanamamıştır. Ağca “*teŋri*” sözcüğünün kökeniyle ilgili yaptığı çalışmada ulaştığı sonuçlar ve açıklamalarla bizce sorunu çözmüştür (Ağca, 2015, s. 209-213). “*teŋri*” sözcüğünün -(X)r- ettirgenlik ekini almış **teŋür-* fiilinden isimleştiğini, orta hece ünlüsünün düşmesiyle de son şeklini aldığı (teŋ-ü-r-i > teŋri) ifade edilen çalışmada, sözcüğün

semantik bakımdan “yükselti” > “gök, sema” > “büyük, yüce, ulu”, > “yaratan” şeklindeki gelişimi, “*teñri*” sözcüğünün ait olduğu sözcük ailesi ile de desteklenerek açıklanmıştır.

Eski Türk dilinde “*teñri*” sözcüğünün anlam(lar)ını belirleyebilmek için elimizdeki ilk başvuru kaynakları yazıtlardır. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında “*teñri*” sözcüğünün kullanıldığı yerler şu şekildedir:

teñriteg teñride bolmış türük bilge kağan ... “(Ben) Tengriteg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan(ım)” (KT G 1 - BK K 1); *teñri yarlıkadokın için*... “(Ebedî) gök lütfettiği için” (KT G 9 - BK K 7); *üze türük teñrisi* ... “Yukarıda Türk (ebedî) göğü” (KT D 10 - BK D 9/10); *teñri töpösinte tutup* ... “(ebedî) gök, tepelerinden? tutup” (KT D 11 - BK D 10); *teñri küç bertök için* ... “(Ebedî) gök güç verdiği için” (KT D 12 - BK D 11 - BK D 32); *teñri yarlıkadok için* ... “(Ebedî) gök lütfettiği için” (KT D 15 - BK D 13 - BK D 14); *teñri el bérigme teñri* ... “(ebedî) gök, yurdu veren (ebedî) gök” (KT D 25 - BK D 21); *teñri yarlıkazu ... için* ... “(ebedî) gök lütfettiği için” (KT D 29); *teñri yarlıkadok için* ... “(ebedî) gök lütfettiği için” (BK D 23 - BK D 33 - BK D 34); *öd teñri aysar* ... “Zaman ve (ebedî) gök şöyle demiş” (KT K 10); *teñri[li] yarlıkad[ok ü]ç[ün]* ... “(ebedî) gök lütfettiği için” (BK K 9); *üze teñri asra yer yarlıkadok üç[ün]* ... “Yukarıda (ebedî) gök, aşağıda yer lütfettiği için” (BK K 10); *üze teñri* ... “Yukarıda (ebedî) gök” (BK K 12 - BK D 35); *teñriteg teñri yaratmış türük bilge kağan* ... “(Ben) Tengriteg Tengri yaratmış Türk Bilge Kağan(ım)” (BK D 1 - BK G 13); *[tü]rük teñri üze kağan olortum* “Türk (ebedî) göğü üzerine kağan olarak tahta oturdum.” (BK D 1 - 2).

Tonyukuk Yazıtı’nda “*teñri*” kelimesinin kullanımları da şu şekildedir:

teñri ança têmiş... “(Ebedî) gök şöyle demiş” (T1 B 2); *teñri öl têmiş*... “(ebedî) gök öl demiş” (T1 B 3); *teñri bilig bertök için* ... “(ebedî) gök bilgi verdiği için ” (T1 B 6); *teñri umay ıdok yer suw* ... “Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları)” (T2 B 3 [38]); *teñri yarlıkadok için* ... “(Ebedî) gök lütfettiği için” (T2 B 5); *teñri yarlıkazu* ... “(Ebedî) göğün lütfuyla” (T2 D 3).

Ongi Yazıtı’nda “*teñri*” ve “*teñriken*” kelimelerinin kullanımları şu şekildedir:

Üze teñri tər ermiş... “yukarıda (ebedî) gök şöyle dermiş” (O D 3); *teñri bilge kaganka* ... “Aziz Bilge Kağan’a” (O K 2); *teñri bilge kaganta* ... “aziz Bilge Kağan’dan” (O K 3); *üze teñri* ... “yukarıda (ebedî) gök” (O K

4); yer **teñri** ... “yer (ve) gök” (O K 4); *kañım бага **teñriken*** ... “Babam Baga hazretleri” (O D 5); **teñrikenke** ... “(Baga) hazretlerine” (O D 6); **teñriken** *yor[ımuş]* “(Baga) hazretleri ilerlemiş” (O D 6); **teñriken** “(Baga) hazretleri” (O D 8).

Uygur Kağanlığı Dönemi’nden kalan yazıtlarda “**teñri**” kelimesinin kullanımları şu şekildedir:

[yər] **teñri** *kılınokda* ... “yer (ve) gök yaratıldığında” (Tes K 1); **teñr<i>de** *bolmış el etmiş uygur kagan* ... “Tengride Bolmuş El Etmiş Uygur Kağan” (Tes D 1); **teñr<i>de** *bolmış el etmiş [bilge] kaganım* “Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağanım” (Tes D 4); *üze kök **teñri*** “yukarıda mavi gök” (Ta D 4); *üze kök **teñri** yarlıkadok üçün*... “yukarıda mavi gök buyurduğu için” (Ta B 3); **teñri** *kanım atlığı*... “İlahi (yüce) hanımın atlıları” (Ta K 2); **teñrim** *kanım*... “İlahi (yüce) hanım” (Ta K 1 - K 3 - K 4); **teñride** *bolmış el etmiş bilge kagan* ... “Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan” (Ta G 6); **teñride** *bolmış el etmiş bilge kagan* ... “Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan” (Ta B 1); **teñride** *bolmış el etmiş bilge kanım*... “Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan’ım” (Ta B 6); **teñri** *yər ayu berti*... “gök (ve) yer buyruk verdi” (ŞU D 1/2); **teñri** *yər anta ayu [bê]rti*... “gök (ve) yer öyle buyurduğu için” (ŞU G 9); **teñri[de]** *bolmış el etmiş bilge kagan b[en]*... “Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan’ım” (ŞU K 1); **teñri[ri]** (KarB I, I - 4/5); **teñride** (KarB I, I - 2); **teñri[ri]** (KarB I, II - 4); *kök **teñride***... “mavi gökte” (KarB II 6); **teñride** *kut bulmuş* ... “Tenride Kut Bulmuş” (HT VII - 2); **teñri** *kutlug bolzun* “gök kutlu olsun” (HT VII - 4); **teñri** “(ebedî) gök” (HT XIII - 4); **teñri** (KÇor 9); **teñri** *kulı bitidim* “(ebedî) göğün kulu (kölesi) (ben) yazdım” (Gur); **teñrim** “kutlum, azizim” (HT XXI); **teñriken** ... “kutlu, aziz” (Kar B I, I - 1); **teñr<i>ken** “saygıdeğer” (HT VI - 1); **teñr<i>ken** “kutlu” (Arh 1- 2).

Yenisey Yazıtları’nda “**teñri**” kelimesinin kullanımları şu şekildedir:

*ben **teñri** elimke* ... “Ben kutlu yurdumun” (E 1 - 2); **teñri** *elimke* ... “Kutlu yurduma” (E 3 - 2 - 5); **teñri** *elimte* ... “Kutlu yurdumda” (E 3 - 3); **teñri** *elimke* ... “Kutlu yurdumdan” (E 13 - 3); **teñri** *elimke* ... “Kutlu yurduma” (E 14 - 3); **teñri** *elimke* ... “Kutlu yurduma” (E 16 - 3); *üze **teñri** yarlıkadı* ... “Üstte (ebedî) gök lütfetti ” (E 32 - 5); **teñri** *elimke* ... “Kutlu yurduma” (E 44 - 2); **teñri** *kulı adrıltımız* ... “tanrı kulundan ayrıldık” (E 69 - 2); **teñri** *el* ... “Kutlu yurt” (E 73 - 5); **teñri** *elimke* ... “Kutlu yurduma” (E 73 - 7); *yər **teñri*** ... “yer (ve) gök” (E 94 - 1); **teñri** ... “Gökte” (E 108 - 4); **teñride** ... “Aziz, kutlu” (E 115); **teñri** *elimde* ... “kutlu yurdumdan” (E 147 - 3); *kök **teñride*** ... “mavi gökte(ki)” (E 10 - 3); *kök **teñride*** ... “mavi

gökteki” (E 45 - 5); *kök teyrîde* ... “mavi gökte” (E 53 - 3); *teyrî* “ilahi” (E 68 - 1); *kök teyrîde* ... “mavi gökteki” *teyrî elimke* ... “kutlu yurdumdan” (E 147 - 1); *kök teyrîde* ... “Mavi gökte” (E 147 - 4); tenrideki ... “Gökteki” (E 7 - 3); *kök teyrîde[ki]* ... “Mavi gökteki” (E 149 - 3); *teyrim* ... “tanrım” (E 36 - 2); *teyrim* ... “Azizim, kutlum” (E 50 - 1); *teyrim* ... “(ebedî) göğüm” (E 116); *teyrim* ... “kutlum” (E 119 - 2); *teyrîteğim* ... “kutlum” (E 59 - 6); *teyrîkenim* ... “kutlum” (Adrianov 2); *teyrîkeniñ e* ... “kutluna (kutlu göğe?)” (Adrianov 2).

“*t(e)yrî*” sözcüğünün Orhun, Uygur Kağanlığı Dönemi ve Yenisey Yazıtları’ndaki kullanımlarından yola çıkılarak “*ebedî gök, gökyüzü, sema, ilahî, kutlu, aziz, hazretleri*” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Buna göre; *teyrî* sözcüğünün temel anlamının Eski Türkçe metinlerde de sıklıkla karşılaşılan anlamının “*gök, sema*” olduğunu, diğer anlamları daha sonra kazandığını ifade etmek de mümkündür (Ağca, 2015, s. 213).

İnsanoğlu, kendinden başlayarak dünyayı bir çeşit kontrol altına alma ihtiyacı ile varlıklara ad vermiştir. Bu iş yapılırken ortaya çıkan ilk anlam somut anlam olmalıdır. Tarihi süreç içerisinde tecrübelerin artması, hayat olaylarının sınırsız çeşitliliğe sahip olması insanı yeni durum, olay ve nesneleri adlandırma durumuyla karşı karşıya getirmiştir. Bunu aşmak için var olan kelimelere çeşitli gramatik ve semantik imkânlarla yeni anlamlar yüklenmiş, mesele böylece aşılmıştır. Ancak bu durum özellikle tarihî metinlerin anlaşılmasında yeni sorunları beraberinde getirmiştir. Sözcüğün ilk anlamı neydi, sorusuna cevap aranırken leksik ve gramatik imkânlar yetersiz kalınca ilk anlamın geriye doğru izi sürülürken toplumların dünya görüşleri, inançları, yaşam tarzları, coğrafyaları gibi unsurlar önem kazanmış ve disiplinler arası yöntemler uygulanmış böylece tarih, din, inanç, kültür gibi unsurların bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması gerekmiştir. Bu bağlamda, biz de “*t(e)yrî*” sözcüğünü söz konusu unsurları dikkate alarak değerlendirmeye çalıştık.

Dünya modeli, bütün mitolojik sistemlerin ana konusudur. Türklerin kolektif düşünce tarzı dünya tasarımıyla biçimlenir, görünür hâle gelir. Bu tasarım çağlar boyunca elde edilen felsefî ve maddî-manevî birikimi sonraki kuşaklara aktarma aracıdır. Türk dünya modelinin işleyiş tarzı bilinenden bilinmeyene, görünenden görünmeyene, somuttan soyuta geçiş şeklinde belirir. Üçlü yapıya sahip bu dünya modelinde (*gök-yer-yeraltı*) işlerliği sağlayan ruhlar, iyeler söz konusudur. Altay-Sayan Türklerinde *kuday/tengri*, Yakutlarda *ayı/tangara*, Çuvaş mitolojik metinlerinde *tura* şeklinde görülen adlandırmalarda kasıt semavî ruhlardır. Bu ruhlar Gök Tengri’nin emrindedir. Ruhların *tengri* olarak adlandırılması *tengri* teriminin

sema anlamı ile ilişkilidir (Bayat, 2011, s. 29-31).

Clauson, Eski Türkçenin çok eski bir sözcüğü olan “*teŋri*” sözcüğünü, Hunların diline kadar izleyebildiğimizi ifade etmektedir. Sözcüğün başlangıçta ‘*fiziksel gökyüzü*’ anlamında olduğunu, sonraki dönemlerde ise “*cennet*” ve “*insani özellikler taşımayan bir Tanrı*” anlamlarında da kullanıldığını belirtmiştir (1972: 523b-524a).

Dinlerin tarih disiplini içerisinde ele alınıp incelenmesi ve bir bilim dalı olarak ortaya çıkması 19. yüzyıla denk gelmektedir. Ülkemizde ilk dinler tarihi kitabı Ahmet Mithat Efendi tarafından hazırlanan *Tarih-i Edyân*’dır. Kâinatın yaratılışı, Hazreti Âdem’den başlayarak bilinen peygamberler, dinler ve mitolojilerin etrafına ele alındığı çalışmada eski Türk inançlarına değinilmemiştir. Ahmet Mithat Efendi’den sonra M. Şemseddin Günaltay (*Tarih-i Edyân*), Hilmi Ömer Budda (*Dinler Tarihi*) ve Ömer Rıza Doğrul (*Yeryüzündeki Dinlerin Tarihi*) çalışmalar yapmış ancak bu eserlerde de eski Türk inançları konu edilmemiştir. Şemsettin Sami’nin *Esatîr* adlı kitabının son cümlesinde iptidai inançlar için “*Bilinmemesi bilinmesinden iyi olduğundan, ziyade öğrenmeyi arzu etmemeliyiz.*” şeklinde ileri sürdüğü görüş çalışmaların neden geciktiği veya yetersiz oluşunu izah eder görülmektedir (Tanyu, 1961, s. 112-122). Türkiye’de İslam öncesi Türklerin inançları ve dinleri konusundaki çalışmaların da 20. yüzyılda Ziya Gökalp (*Türk Töresi-Türk Medeniyeti Tarihi*) ile başladığı ve Köprülü, Ögel, İnan, Kafesoğlu, Esin, Tanyu, Çoruhlu, Gömeç, Güngör gibi ve daha birçokları sayılabilecek çok değerli araştırmacılar tarafından devam ettirildiği görülmektedir. Gökalp, Şamanizm’in sihrî bir sistem olduğunu, eski Türk dinine *toyunizm* ya da *nom* demek gerektiğini ifade eder (Gökalp, 1976, s. 40-41). Türk Tanrısı’nın barışı ifade ettiği, dinin de bu anlamda anlaşılması gerektiğini ve bu *Tanrı*’nın da bir ve tek olan *Gök Tanrı* olduğunu düşünür (Gökalp, Türk Töresi, 1976, s. 55). Günümüzde Türk ve Batılı din tarihçileri Türklerin eski dininin *Gök Tanrı - Tek Tanrı* inancı olduğunu vurgulamaktadırlar (Albayrak, 1991, s. 63). Çok eski devirlerde büyük devletler kurmuş olan Türklerin dinî telakkilerinin Altay ve Yakut Şamanizm’ine nazaran çok gelişmiş olduğunu Gökalp’in fark ederek eski Türklerin dini için *toyunizm* adını verdiği millî bir din tasavvur ettiğini; ancak bu ‘*toyunizm*’in Budizm’den başka bir şey olmadığını ifade eden İnan, eski Türk dini için itibarî olarak “*Şamanizm*” terimini kullanmayı önermektedir. Çin kaynakları, Hunların tapınaklarının olduğundan, her yılın başında burada ayinler yapılarak *Gök Tanrı*’ya kurbanlar sunulduğundan ve MÖ 121’de ele geçirilen Hun karargâhında bir altın put bulunduğu bahsetmektedirler (İnan, 2020, s. 17-18). Öncelikle bir tapınağın oluşu

tanrının antropomorfik özellikler taşıdığına delil olarak gösterilemez, zira semavî dinlerde de tapınaklar vardır. Ele geçen put, atalar kültünün bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Moğolistan'a giden bir elçi Uygur mabedinde gördüğü puta benzeyen nesnelerin ne olduğunu sorduğunda, Uygurlar bunların *Tanrı* tasvirleri olmadığını, ölen yakınlarının hatırası olarak yapılan suretleri olduğunu ifade etmişlerdir (Gömeç, 2006, s. 136). MÖ II. yüzyılda çok tanrılı bir sistemin olduğu kabul edilse bile yazıtların oluşturulduğu çağa gelinceye kadar yaklaşık bin yıllık bir zaman geçmiştir ve bu uzun süre içerisinde *Tanrı* anlayışında bir tekâmülün olabileceği akla uygun görünmektedir. Türk mitolojisinin de ana konusu olan *Gök Tanrı* anlayışı proto Türk veya Altay dil devri dediğimiz dönemden beri mevcuttur (Bayat, 2011, s. 212). Türk'ün kozmik düşüncesini oluşturan dinî mitolojik sistem şöyledir: Her şeyi kapsayan ve her şeyin üzerinde olan bir *Gök Tanrı* vardır (Bayat, 2011, s. 265). *Tanrı* daima kutsal sayılan ikinci derecede inançlarla çevrilmiştir (semavî dinlerde Tanrı = Allah ile beraber meleklerle, resûllere, kitaplara, azizlere de îman edilir) (Kafesoğlu, 2020, s. 298). Yazıtlarda da ifadesini bulan *Tanrı*'nın yanındaki diğer kutsallara “*türük teğrisi idok yeri suwı : - Türk (ebedî) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları)* BK D 10” tapma durumu söz konusu değildir. Türklerin dinî inançları: Tabiat kuvvetlerine inanma, Atalar kültü ve Gök-Tanrı olmak üzere üç başlık altında toplanabilir (Kafesoğlu, 1980, s. 42). Bunlardan ilk ikisine tapılmamış ancak bunlar ululanmıştır. Bozkır Türklerinin yaşamlarını doğrudan etkileyen güçlere kutsiyet atfetmesi doğal karşılanmalıdır. İnsanın *Tanrı* ile ontolojik bir yakınlığı yoktur. İnsan, dili ve algısının imkânları ölçüsünde, *Tanrı*'yı kendi idrak sınırları içerisinde algılar. Bunun neticesi olarak insan algısı üzerinden *Tanrı*'ya bazı sıfatlar atfedilebilir. Bu olgudan hareketle *Tanrı*'nın antropomorfik özellikler taşıdığı genellemesine ulaşmak çok doğru görünmemektedir.

Toyunizm ve Şamanizm'in Türklerin dini olarak gösterilmesini doğru bulmayan Tanyu, Müslümanlar için “hoca dini”, Hristiyanlar için “papaz dini” denmesinin ilmî bir zemine oturtulamayacağını dolayısıyla “şaman dini” ifadesinin de uygun olmadığını vurgular ve bazı belgeler göstererek Köktürklerde kesinlikle tek Tanrılı bir inanç sisteminin olduğunu belirtir (Tanyu, 1980, s. 45, 132). Esin; Türklerin kâinat hakkındaki ilk düşünceleri üzerine yaptığı araştırmalarda Türklerin, kâinatın bütün tezahürlerini gök-yer dikotomisi (iki ana ilkeye indirgenmiş âlem düzeni: İran dinlerindeki birbirine düşman bir ikili anlayış değil, birbirini tamamlayan bir sistem) ilkesi bağlamında açıklama yoluna gittiklerini ifade ederek, *Gök Tanrı*'sının hükümdarın atası sayılmasıyla merkezîyetçi devlet dininin kozmolojik bir açıklama bulduğunu belirtmiştir ve Doğu Hunlarının

siyasi, kültürel geleneğini izleyen Köktürk kağanlarını “Tengri-teg” yani “göksel hükümdarlar” olarak kabul eder (Esin, 2001, s. 19-21). Esin’in Türklerin astroloji bilgisinin ne denli gelişmiş olduğunu gözler önüne seren eserinden, Türklerin iptidai dönemlerde çok tanrılı bir sisteme inandıkları anlaşılmaktadır. Ancak Köktürk çağına gelinceye kadar böyle kabul edilse bile yazıtlardan ve bazı tarihî kayıtlardan, erken dönemin etkileri dikkate alınsa dahi, tek *Tanrı* düşüncesine ulaşıldığı görülmektedir. Diğer taraftan Köktürk ve Uygur kağanları *Tengri-teg* ve *Tengride bolmuş*’tır; yani gökle ilgili, göğe aittirler. Bu durum yönetim erkinin, kutun kağana *Tanrı* tarafından verilmiş olması şeklinde anlaşılmalıdır. İbn Fadlan’ın *Seyahatname*’sinde Oğuzlar hakkındaki kayıt, her ne kadar 10. yüzyıla ait olsa da, konumuza ışık tutacak niteliktedir: “Bir dine inanmazlar, işlerinde akıllarına başvururlar. Hiçbir şeye ibâdet etmezler. İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp ‘Bir Tanrı!’ der. Bu Türkçe ‘Bir Allah’ demektir. Zira, Türkçede ‘bir’ vâhid, ‘Tengri’ ise Allah demektir.” Bu kayıttan Türklerde X. yüzyılda “Allah” kelimesinin karşılığının “Tengri” olduğunu ve böylece Türklerin tek Tanrı inancına ulaştığını söyleyebilmekle beraber, bu ifadede duanın ibadet sayılmayıp ibadeti tek şekle indirgeyen bir bakış açısını da görmekteyiz. Yine İbn Fadlan, çok şiddetli soğuk bir günde birlikte yolculuk yaptıkları teginin: “Bu Türk Rabbımız bizden ne istiyor. Bizi soğuktan öldürecek. Ah ne istediğini bilsek de yerine getirebilsek (İbn Fadlan Seyahatnâmesi, haz. Şeşen, 1975, s. 30-31).” dediğini aktarır. Bu ifade KT D 10-11. satırlardaki “*üze türük tenrısı türük ıdok yeri suwı - Yukarıda Türk (ebedî) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları)*” ibaresini hatırlatmaktadır. Erken dönemler için *Gök Tanrı*’dan kaynaklanan, güçleri yapabildikleriyle sınırlı olan tanrılar söz konusu edilebilir (Çoruhlu, 2019, s. 36). Ancak yazıtların çağına gelindiğinde Köktürklerin kendilerine özgü, milli bir *Tanrı*’dan söz ettiklerini ve yer-su (yeryüzü) kavramının ‘*ruh*’ olarak telakki edildiğini görmekteyiz. BK D 10. satırda “*türük tenrısı ıdok yeri suwı ança etmiş - Türk (ebedî) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları) öylece örgütlemiş.*” şeklinde kayıtlı olan cümle bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir. Ögel de Köktürk Çağı’na gelindiğinde “*göğü ve yeri yaratan yüce Tanrı anlayışına*” ulaşıldığını ancak eski Türk düşüncesinde *gök* ile *Tanrı* düşüncesi arasında kesin bir ayrılık göstermenin güç olduğuna işaret eder. Türklerle göre Dünya ‘micro-cosmos’ (küçük âlem), sonsuz uzay ise ‘macro-cosmos’ (büyük âlem)’dir. Gök kubbesi de küçük âlem içinde düşünülmüştür ve henüz *Tanrı*’nın ‘micro-cosmos’tan ayrılıp ayrılmadığı netlik kazanmamıştır (Ögel, 2014, s. 187-202). İnan, eski Türkçede “gök” ve “en büyük ruh” mefhumlarının tek bir kelime ile (*tengri*) ifade edildiğini belirtmektedir (İnan, 2000, s. 28). Divitçioğlu da Göktürk ve

Uygurların göğe mavi, yere yağız sıfatlarını verdiğinden, yer ile bakışık olarak *Tengri*'nin de göğü simgelemesi gerektiğini ifade eder. Türk ve Uygurların tanrısının gök, masmavi gök olduğunu ve onların dilinde *Gök Tanrısı* ile *gök* kavram ve sesinin henüz birbirinden ayrılmadığını belirtir (Divitçioğlu, 2016, s. 86). Roux, Eski Türk Mitolojisi adlı eserinin *Tanrılar* maddesinde şöyle demektedir: “Türklerin bariz şekilde tek tanrılı olan eski dinlerinde, çok tanrıcılığı açıkça gözlemlemek de mümkündü.” Aynı eserin *Tengri* maddesinde “gök, tanrı, gök tanrı” anlamlarını verdikten sonra Eski Türklerin nesnel gökyüzü ile bir *Tanrı* olarak gökyüzü arasında bir ayırım yapıp yapmadıklarının kesin olmadığını ifade eder. Şu sözleri, her şeyin üstünde bir *Tanrı* tasarımının olduğunu göstermesi bakımından önemlidir: “Üze'nin (yukarıda) karşısında *aşa* (aşağıda) yer almaktadır. Bu, yerküre için kullanılan bir yer zarfıdır. Muhtemelen Orhon, Ongin ya da Ugbat III Yazıtlarında görülen ve kesinlikle Türklere ait, transendental bir tasarımın ifadesidir. Buna göre, nihayetinde her şeyin üstünde, kendisinden umut kesilmeyen büyük *Tanrı* yer almaktadır (Roux, çev. Sağlam, 2020, s. 122,126-127)”. Köktürkler döneminde “tek *Tanrı*” inancının oluştuğu ve yerleştiği görüşüne gezginlerin tanıklığının yanı sıra “*Tengri*” sözcüğünün yazıtlardaki kullanılış şekilleri de tanıklık eder. “*Tengri*” sözcüğünün herhangi bir sıfatla kullanılmaması, soyut bir *Tanrı* anlayışının oluşmaya başladığı fikrini destekler görünmektedir. Asıl anlaşılması gereken “*Tengri*”nin milletin zihninde neyi ifade ettiğidir. Yazıtlardaki bazı cümleleri değerlendirerek bu soruya cevap bulmaya çalışalım:

KT G 9 - BK K 7 “*teŋri yarlıkadokın üçün özüm kutum bar üçün kagan olortum - (Ebedi) gök lütfettiği için (ve) kendi talihim olduğu için kağan olarak tahta oturdum.*”

KT D 12 - BK D 11 “*teŋri küç bértök üçün kaŋım kagan süsi böri teg ermiş - (Ebedi) gök güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş.*”

KT D 29 - BK D 23 “*teŋri yarlıkazu (yarlıkadok üçün) kutum bar üçün ülügüm bar üçün (kutum ülügüm bar üçün) ölteçi bodunug tırgürü igitdim - (ebedi) gök lütfettiği için, talihim (ve) kısmetim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim.*”

Bu cümlelerden *gök-Tanrı*'nın kut, güç ve kısmet verdiği anlaşılmaktadır. Kendi egemenliğinde olan bu üç niteliği ancak o lütfederse, buyurursa insan kullanabilir, elde edebilir. Divitçioğlu'nun Dumézil'i kaynak göstererek üçlü işlev olarak adlandırdığı bu yapının (*kut-küç-ülüg*) kontrolü, devamlılığının sağlanması *Tanrı*'nın buyruğuyla Türk kağanına devredilmiştir. Bu üçlü işlevin Türk kağanında toplanması Türk toplumunda

kast sistemine benzer bir yapının oluşmasını da engellemiştir. (Divitçioğlu, 2016, s. 75-99). Belirli bir insan topluluğunun, belirli bir toprak parçası üzerinde egemen olmasıyla oluşan, hukukî kişiliğe sahip devamlı bir teşkilat olan devletin (Gözler, 2007, s. 4-6) meşruiyeti kabul edildikten sonra hükümlerlik şekilleri arasında ortak vasıflara sahip üç tip tespit edilebilir: gelenekçi, karizmatik ve kanunî hâkimiyet. Kafesoğlu, eski Türk hükümlerlik telâkkisinin karizmatik (hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanan) tip olduğunu belirterek: “Vesikalar Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini (bağışlandığını) göstermektedir.” demektedir. Asya Hun imparatorunun unvanını “Gök-Tanrının, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı kut’ı Tanhu” olarak kaydetmekte ve Hsia Hun Devleti tanhusunun “Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı.” dediğini aktarmaktadır (Kafesoğlu, 2020, s. 239-240). Buradan Hun hükümdarlarının hükümdar olurken *Tanrı*’dan “*kut*” aldıkları anlaşılmaktadır. Tanrı tarafından hakana verilen ve “*kut*” tabiri ile ifade edilen siyasi iktidar, millete karşı vazifeler yerine getirilmediğinde yine *Tanrı* tarafından geri alınır. Bu durumu 716 yılında İnel (İni il) Kağan’ın tahttan indirilmesi olayında görmek mümkündür (Taşağıl, 2018, s. 366). BK D 35. satırda bu durum ifadesini şöyle bulmuştur : “*üze teñri idok yer suw [eçim] kagan kutı taplamadı erinç - Yukarıda (ebedî) gök, kutsal yer su (ruhları), amcam kağanın ruhu onaylamadı elbette.*”. Türk devletlerinde bu “*kut*” ile meşruiyet kazanarak tahta çıkan kağanların hükümdarlık unvanları da şunlardır: “*Büyük (Ulu) Kağan, Kutlug, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Gök Türklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı*”(Taşağıl, 2017, 180). Türker-Küyel “*kut*” kelimesine şu anlamları vermiştir: “mana, baht, talih, saadet, ruh, rahmet, inayet, hâkimiyet, haşmet, bereket, bolluk, tanrısal bir gücün desteği, siyasî hâkimiyet (Türker-Küyel, 2014 s. 616)”. Bu anlamlardan ve az önceki kayıtlardan anlaşıldığı üzere siyasi iktidar “*kut*” olarak anlaşılmalıdır. Kutadgu Bilig’in 5947. beyitinde “*Bu beyler/hükümdarlar hâkimiyetini, iktidarını Tanrı’dan alır.*” demek suretiyle “*kut*”un görünenden büsbütün başka olan nedeni, niteliği ve mahiyeti açıklanmış olur (Yusuf Has Hacib, çev. Arat, 2008, s. 985). Yazıtlardaki “*üze kök teñri asra yağız yer kılntokda ékin ara kişi oğlu kılınmış kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormuş - Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş. (KT D 1 - BK D 2-3)*” cümlelerinden anlaşıldığı üzere en yukarıda ‘Tanrı ve gök’, en aşağıda ‘yağız yer’ vardır. Bu ikisinin arasında ‘kişioğlu’ yani insanoğlu

bulunmaktadır. İnsanoğlunun üzerinde de Türk Kağanı oturmaktadır. Bu inanca göre Türklerin kağanı “bütün insanlığın kutsal hakani” olmaktadır (Ögel, 1971-I, s. 37). Selçuklularda ve Osmanlılarda hanedan mensuplarının idamları durumunda cezanın kan akıtılmadan uygulanması bu kutsal köken anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Türk Kağanı “Göğün yerdeki bir temsilcisi” gibi idi. Türklere göre kendi kağanları *Gök*’ün yerde kendisi adına tayin ettiği bir temsilcisi idi (Ögel, 1971-II, s. 57). KT K 10. satırdaki “*kişi oğlu kop ölgeli törömiş - İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış.*” ibaresinden de anlaşıldığı üzere Türk kağanı *Tanrı*’nın kendisi veya oğlu değil, *Tanrı*’nın lütfettiği *kut* ile insanoğlunu yönetmesi için seçilmiş bir ölümlüdür. Bu durumu göz önünde bulundurmak koşuluyla çalışmamıza konu olan cümlelerdeki “*teyriteg*” ibarelerini kağanın ululuğunu, kutsallığını ve meşruluğunu bildiren bir anlamda, “*teyri gibi*” anlamında kabul edilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. *Allah*’ın mekândan münezzeh olduğunu bildiren dinlerin dahi semavî sıfatını almaları ve bunu kullanmaları eski beşeri düşüncedeki *Allah* ile gök arasında münasebet izlerinin devam ettiğini gösterir. *Tanrı*’nın Türkleri koruması ve kendilerini başka milletlere üstün tutması, hakanların iktidarı ondan almaları inancı Türklerde milliyet ve cihan nizamı şuuru doğurmuştur (Turan, 2003, s. 71).

3. “YARAT-”

İnsan evren içinde ve evrene karşı soru sorma ihtiyacı duyan, bu sorunun çözümünü kendi benliğinde arayan bir varlıktır. Soru sormanın amacı insanı anlamak, onun evren bütünündeki gerçek yerini bulmaktır. Çünkü evrene yönelik sorular soran insanın benliğinde, önce kendi oluşunu içeren, ona dolaylı olarak çözüm arayan bir eğilim saklıdır. Bu eğilim insanı varoluş sorunuyla karşı karşıya getirir (Jaspers, çev. Eyuboğlu, 1997, s. 8). Yaratılışın gizemi en iptidai toplumdan en modern topluma kadar insanların ilgisini çeken bir konudur. *Tanrı*’nın evrenle ilişkisinde temel bir kavram olan yaratma kavramı, *Tanrı*’nın diğer sıfatlarının ve *Tanrı* ile evren arasındaki ilişkinin anlaşılmasında anahtar kavramlardan biridir. *Tanrı* evreni var olan bir şeyden mi yoksa yoktan mı yarattı? Eğer yoktan yarattı ise bu yokluk tam olarak nedir? Bir şeyden yarattı ise o ilk madde nedir? Her nesneyi kapsayan, her varlığın kendisinden ortaya çıktığı varlık nedir? Yaratma konusu felsefe ve kelam geleneği içerisinde zamansal ve ezeli yaratma anlayışları içerisinde değerlendirilmiştir (Akgün, 2011, s. 2-3). Sorun, yazıtlarda “*yaratmaktan*” ne anlaşılması gerektiğidir.

Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarındaki *teyriteg teyride bolmuş türük bilge kagan* (KT G 1 - BK K 1) ve *teyriteg teyri yaratmış türük bilge kagan* (BK D 1 - BK G 13) ibareleri için yapılan anlamlandırma tekliflerinde

ve açıklamalarda “*teğri*” kelimesine odaklanıldığı, BK D 1 - G 13 satırlarındaki “*yarat-*” fiilinin anlamı üzerinde yeterince durulmadığı kanaatindeyiz. Yapılan çalışmalarda “*yarat-*” fiilinin “*Tanrı’nın yaratması, olmayan bir şeyi var etmesi, halk etmesi*” anlamında değerlendirildiği görülmektedir (Güner, 2012, s. 1420). Clauson, “*yarat-*” fiilini, ‘*yap-, bul-, uygun ol-*’ anlamlarıyla açıklamıştır. (1972: 959b-960a-b). Erdal da, “*yarat-*” sözcüğüne ‘*oluştur-, düzenle-, belirli bir duruma getir-*’ anlamlarını vermiştir (Erdal, 1991-II: 793). Tekin’in “*yarat-*” fiiline ‘*yap-, yarat-, düzenle-*’ anlamlarını ve bu fiilden türediği anlaşılan ‘*yaratın-*’ fiiline de ‘*kendini düzenle-, düzene sok-, örgütle-*’ anlamlarını verdiğini görmekteyiz (Tekin, 2010, 185). Aydın da benzer şekilde “*yarat-*” fiiline ‘*örgütle-, düzene sok-*’ anlamlarını vermiştir (Aydın, 2018-2, s. 175). Aydın, Uygur Yazıtları adlı eserinde de “*yarat-*” fiiline ‘*yap-, meydana getir-*’ anlamlarını vermektedir (Aydın, 2018-1, s. 194). Şirin, “*yarat-*” fiilini ‘*Devlet, Devlet Kurma, Devletleşme*’ başlığı altında kılış fiilleri arasında değerlendirerek fiile ‘*dağınık, düzensiz veya başına buyruk bir topluluğu bodun haline getirmek, ulus yaratmak, örgütlemek*’ şeklinde anlamlandırmış, “*teğri*” sözcüğüyle birlikte kullanıldığında ‘*yaratmak*’ olduğunu kaydetmiştir (Şirin, 2016, s. 483).

KT ve BK yazıtlarında “*yarat-*” fiili şu satırlarda geçmektedir:

KT D 13 - BK D 11-12 “*türük törösün içgünmüş bodunug eçüm apam törösünce yaratmış - Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş*”

KT D 19 - BK D 16 “*az bodunug étip yaratıp - Az halkını düzene sokup örgütleyerek*”

KT D 20 - BK D 17 “*az kırkız bodunug étip yaratıp - Az (ve) Kırgız halklarını düzene sokup örgütleyerek*”

BK K 9 “*tört bulundaki bodunug nençe etmiş nençe yaratmış - dört taraftaki halkı nasıl düzenlemiş, nasıl örgütlemişse*”

BK K 9 “*tört bulundaki bodunug étim yaratdım - Dört taraftaki halkı düzenledim, örgütledim*”

BK G 15 “*türük begler bodun étip yaratıp kelürti - Türk beyleri halkı hazırlayıp, düzenleyip getirdiler*”

Yazıtlarda “*yarat-*” fiilinin ‘*düzenlemek, örgütlemek*’ anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz. Eski Türk kozmogonisinden kalmış iz ve hatıraları yansıtan “*üze kök teğri asra yağız yer kılıntokda ékin ara kişi oğlu*

kılınmış - Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisini arasında insanoğlu yaratılmış (KT D 1)” cümlesiyle yaratılışın ilk kozmogonik esasları belirtilmiştir; ancak Türk mitolojisindeki yaratılış ile ilgili efsanelerde yaratma düşüncesi açık şekilde kendini göstermez. Türk mitolojisinde yaratıcı denilen tanrıların ödevleri ebedî ve ezelî göklerde hazır olan nesneleri yere indirmekten ibarettir. Türk kozmogonisi yaratma mefhumunu “*yoktan var etme*” şeklinde anlamaktan çok uzaktır. Efsanelerde Tanrı’nın yaratıcılığı yoktan var etme şeklinde değil, kaostan kozmoza geçişi sağlamaktan ibarettir (İnan, 2000, s. 13 - Güngör, 2012, s. 30). Buradan hareketle “*yarat-*” fiilinin yazıtlarda ‘*yoktan var etmek, halk etmek*’ anlamlarında kullanılmadığı, ‘*tanzim etmek, düzenlemek, örgütlemek*’ anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ögel de eski Türklerin yeni bir devlet düzeninin kurulup yaratılmasını “*yaratmak*” fiili ile ifade ettiğini belirtmektedir (Ögel, 1971-II, s. 57). Çalışmamıza konu olan “*teñriteg teñri yaratmış türük bilge kagan* (BK D 1 - BK G 13)” ibaresindeki ‘*yarat-*’ fiilinin bu anlam alanında değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Türk milleti, hâkim bir millet olarak yaratıldığına ve kendisine bazı insanüstü nitelikler verildiğine inanmıştır (Togan, 2019, s. 148). Bu inanç *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te Türklerin soyunun Nuh Peygamber’e dayandığı, onlara Türk adını Allah’ın verdiği belirtilmekte ve “*Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim. Onları doğuya yerleştirdim. Bir halka kıvarsam, Türkleri o halk üzerine musallat kılarım.*” şeklinde bir hadis nakledilerek ifade edilmiştir (Kâşgarlı Mahmud, çev. Yurtsever&Erdi, 2007, s. 606). Turan, cihan hâkimiyetinin başlangıç formülü olarak değerlendirdiği “*teñriteg teñri yaratmış türük bilge kagan*” ibaresindeki unvan ve sıfatların yabancı hükümdarlara gönderilen mektuplarda aynen tekrar ettiğini, İşpara Han (581 -557)’ın Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta ‘*Tanrı tarafından gönderilmiş (veya gökte doğmuş) Büyük Gök-türkler imparatorluğunun bilge kağanı Şa-po-lu (İşpara)*’ şeklinde tanıklandığını belirtmektedir (Turan, 2003, s. 117-119). Eski Türk devletinde siyasi iktidar “*kut*” kelimesi ile ifade edilmiştir. *Kut*’un sahibi devletin de sahibidir. KT G 9 - BK K 7 “*teñri yarlıkadokın için özüm kutum bar için kagan olortum - (Ebedî) gök lütfettiği için (ve) kendi talihim olduğu için kağan olarak tahta oturdum.*” satırlarındaki ifadelerden anlaşıldığı üzere Bilge Kağan’a devlet, Tanrı tarafından bahşedilmiştir (Gömeç, 2006, s. 39). Ögel, Toba ve Göktürk devletlerinin kağanlarının tahta çıkarken bir kecenin üzerinde doğudan batıya dokuz kez döndürüldüğünü ve kağanın böylelikle kağanlık *kut*’unu gökten aldığını ifade etmektedir. Kağanın sıradaki görevi Tanrı tarafından kendisine verildiğine inanılan cihan hâkimiyeti anlayışı doğrultusunda düzeni sağlamak, adaleti tesis etmek olacaktır. *Oğuz Kağan Destanı*’nda

Oğuz Kağan: “Gök çadırımız, güneş de bayrağımız olsun.” demektedir (Ögel, 2014, s. 205-213). Bu iki anlayış birleştirildiği zaman ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır: “Gök çadır olduğuna göre tüm dünya Türk’ün hâkimiyet alanıdır ve dolayısıyla tüm dünyanın düzeni Türk kağanı tarafından sağlanacaktır”. “*teŋriteg teŋri yaratmış türük bilge kagan*” ibaresinde geçen “*yarat-*” fiilinin bu bağlamda Kaya’nın da çalışmasında ifade ettiği gibi Türk cihan hâkimiyeti anlayışı temelinde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz (Kaya, 2012, s. 2).

4. SONUÇ

Kendi milli yazısını oluşturabilecek derecede gelişmiş bir milletin aynı oranda gelişmiş bir kültür seviyesine ulaşmış olması beklenir. Yazıtlarda bu bağlamda, ilkel dönemde olan inanç ve hurafelere rastlanmaması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları kağanlık yazıtları olduğu için aristokrat bir zümrenin inançlarını yansıttığı iddiası uygun görülmemektedir. Bilge Kağan’ın nihai amacı öğüt vermektir. Buyurgan, görmezden gelen, yok sayan bir tavırla amacına ulaşamayacağını böyle bir metni oluşturan bir kimsenin bilmemesi mümkün değildir. Dolayısıyla Bilge Kağan’ın düşünce ve kabullerinin milletin düşünce ve kabullerini büyük oranda yansıttığı düşünülebilir. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki ifadelerden hareketle Türklerin erken sayılabilecek bir dönemde insan biçimci bir anlayıştan uzak, soyut olan arşa layık görülmüş *tek Tanrı* anlayışına ulaştığını, Umay ve yer-su (*ıduk yir-sub*) kavramlarının da kutsal olarak algılandığını söyleyebiliriz. Ancak *gök* ile *Tanrı* arasında kesin bir ayrılığın olduğunu söylemek de güç görünmektedir. Dolayısıyla “*teŋri*” sözcüğü hem ‘*gök*’ hem ‘*Tanrı*’ anlamlarını ihtiva ettiğinden o günün dünyasında insanların zihninde ‘*gök*’ ve ‘*Tanrı*’yı aynı anda çağrıştırmaktadır. Fakat günümüz dünyasında bizlerin zihninde ‘*gök*’ ve ‘*Tanrı*’ farklı iki algı oluşturduğundan çevirilerde iki kelimeyi birbirinin yerine kullanabildiğimiz için mantığımıza çok da oturmayan ifadeler ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan, ibareleri anlam ve bağlam açısından ele alarak günümüz Türkçesiyle daha anlaşılabilir hâle getirebilmek için “*teŋri*” kelimesinin geçtiği yerlerde bazen ‘*Tanrı*’ bazen ‘*gök*’ olarak değerlendirilmesinin uygun olacağını düşünmekteyiz.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki “*teŋriteg teŋride bolmış türük bilge kagan* (KT G 1 - BK K 1)” ve “*teŋriteg teŋri yaratmış türük bilge kagan* (BK D 1 - BK G 13)” ibarelerinin birbirinin yerine ikame olabilecek ibareler olmadığı, dolayısıyla iki ibarenin ayrı ayrı ele alınması gerektiği kanaatindeyiz. “*teŋriteg teŋride bolmış türük bilge kagan*” ibaresi “*kut anlayış*” ile “*teŋriteg teŋri yaratmış türük bilge kagan*” ibaresi de “*devlet*

anlayışı” ile ilgili, farklı anlam alanlarına ait ifadeler olarak değerlendirilmelidir.

Bilge Kağan, yazıtlarda ontolojik bir varoluş hikâyesi anlatmak gibi bir amaç gözetmemektedir. “*teŋriteg teŋride bolmuş türük bilge kagan* (KT G 1 - BK K 1)” ibaresiyle yazıtların hemen girişinde Bilge Kağan söze “**kağanlığının meşruiyetini**” bildirmekle başlamaktadır. Ölümlü olduğunun ikrarını yazıtlarda yapan Bilge Kağan; kendisini *Tanrı* veya *Tanrı*’nın oğlu olarak görmemekte, cihan hâkimiyeti anlayışına uzanan Türk devlet anlayışının teorik temelini ve hakanlığının meşruiyetini, tüm Türk hakanlarında olduğu gibi, *Tanrı*’ya dayandırmaktadır. Bilge Kağan yazıtlar boyunca ‘*Tanrı lütfettiği/buyurduğu, güç verdiği için*’ gibi ifadelerle hâkimiyetinin ilahî kaynağını belirtmiştir. Dolayısıyla buradaki “*teŋriteg*” ibaresinin hâkimiyetin kendisine verilmiş tanrısal bir lütuf olduğu anlayışının bir tezahürü olarak “*Tanrı gibi*” şeklinde anlaşılması, “*teŋriteg*” ve “*teŋride bolmuş*” ibarelerinin ayrı ayrı Bilge Kağan’ın sıfatı olarak değerlendirilmesi makul görünmektedir. “*teŋride bolmuş*” ibaresinin de günümüz için daha anlaşılır olması adına “*tanrıda olmuş*” yerine “*gökte olmuş*” olarak aktarılmasının uygun olacağını düşünmekteyiz. “*gökte olmuş*” ifadesi de Türk hükümdarlık anlayışı bağlamında ‘*hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanmış*’ olarak anlaşılmalıdır. Bu bakımdan Türk Kağanı *Tanrı*’nın yerdeki temsilcisidir ve kendini *Tanrı* ile insan arasında bir yerde konumlandırmıştır. Bilge Kağan’ın kendisinin *ululuğuna*, *kutsallığına* ve *kağanlığının meşruluğuna* vurgu yaptığı bu ibare yukarıdaki açıklamalar bağlamında şu şekilde anlamlandırılabilir:

“Tanrı gibi, gökte olmuş Türk Bilge Kağan”

“*teŋriteg teŋri yaratmış türük bilge kagan* (BK D 1 - BK G 13)” ibaresi ise bir yaratılış, var oluş anlatımı bağlamında değil, “*Türk cihan hâkimiyeti*” anlayışı bağlamında ele alınmalıdır. Türk kağanı *Tanrı* tarafından kendisine verilen dünyayı yönetme yetkisini kullanmakta ve çadır olarak değerlendirdiği göğü yani bu anlayış esasında hâkimiyet alanı olan tüm dünyayı ‘tanzim etme, düzene sokma, örgütleme’ görevini yerine getirmektedir. Kurduğu bu düzeni de göğe benzeterek, düzeninin kusursuzluğuna vurgu yapmaktadır. Buradaki “*teŋriteg*” ibaresi de “*Tanrı gibi*” olarak anlaşılmalı, “*teŋriteg*” ve “*teŋri yaratmış*” ibareleri ayrı ayrı Bilge Kağan’ın sıfatı olarak değerlendirilmelidir. İbaredeki “*yarat-*” fiili ‘*yoktan var etmek, halk etmek*’ anlamlarında değil, ‘*tanzim etmek, düzenlemek, örgütlemek*’ anlamlarında değerlendirildiğinde ilgili ibare şu şekilde anlamlandırılabilir:

“Tanrı gibi, gök (hâkimiyet alanı, devlet) düzenlemiş (tanzim etmiş, nizam sokmuş, tertip etmiş) Türk Bilge Kağan”

5. KISALTMALAR

Arh	: Arhanan Yazıtı	HT	: Hoyto-Tamır Yazıtları
B	: batı yüzü	K	: kuzey yüzü
BK	: Bilge Kağan Yazıtı	KarB	: Karabalgasun Yazıtı
çev.	: çeviren	Kçor	: Karı Çor Tegin Yazıtı
D	: doğu yüzü	KT	: Köl Tigin Yazıtı
DLT	: Dîvânu Lugâti't-Türk	O	: Ongi Yazıtı
G	: güney yüzü	ŞU	: Şine Usu Yazıtı
Gur	: Gurvaljin-uul Yazıtı	T.	: Tonyukuk Yazıtı
haz.	: Hazırlayan	Ta.	: Tariat (Terh) Yazıtı

6. KAYNAKLAR

- Ağca, F. (2015). Eski Türkçe Kö:K Teñri ve Kö:K Kalık ikilemeleri üzerine. *Türkbilig*, 2015/30, 201-221.
- Akgün, T. (2011). *Gazali ve İbn Rüşd'e göre yaratma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Albayrak, K. (1991). *Eski Türk dini tarihi açısından Ziya Gökalp'in eserlerinin tedkiki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Kayseri.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2018-1). *Uygur yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2018-2). *Orhon yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Barutçu Özender, F. S. (1996). Teñriteg Teñride bolmış Türuk Bilge Kagan ve Teñriteg Teñri yaratmış Türuk Bilge Kagan ibareleri üzerine. *Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan* kitabı içinde (ss. 89-100). Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları XXXII/1-2.
- Bayat, F. (2011). *Türk mitolojik sistemi 1*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Berta, Á. (2010). *Türk ve Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını*. (çev. Emine Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Türk mitolojisinin kısa tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2016). *Orta Asya Türk imparatorluğu*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Ercilasun A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old turkic word formation, a functional approach to the lexicon*. Vol. I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdem, M. D. & Demirci, Ü. Ö. (2019). *Köktürkçe*. Ankara: Pruva Yayınları.
- Ergin, M. (2007). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk medeniyeti tarihi*. (haz. Kâzım Yaşar Koprıman - Afşar

- İsmail Aka). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk töresi*. (haz. Hikmet Dizdaroğlu). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gömeç, S. (2006). *Türk kültürünün ana hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gözler, K. (2007). *Devletin genel teorisi*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Güner, G. (2012). yarat- “yaratmak, halk etmek” fiilinin etimolojisi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, Summer 2012, 1415-1423.
- Güngör, H. (2012). *Türk din etnolojisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- İbn Fazlan seyahatnâmesi tercümesi* (1975). (haz. Ramazan Şeşen). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İlhan, N. (2001). Zamana hükümdar olmak. *Türk Dili*, S:590, s.175-179.
- İnan, A. (2000). *Tarihte ve bugün şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (2020). *Eski Türk dini tarihi*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Jaspers K. (1997). *Felsefe nedir?*. (çev. İsmet Zeki Eyuboğlu). İstanbul: Say Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk dini*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2020). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaya, C. (2012). Köktürkçe Teñri Teg Teñri yaratmış ibaresi üzerine. 7. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara. 24 Kasım 2020 tarihinde <http://www.cevalkaya.com/yazilar/ck0721.pdf> adresinden erişildi.
- Mahmûd el-Kâşgarî. (2007). *Divânu Lugâti't-Türk*. (çev. Serap Tuba Yurtsever&Seçkin Erdi). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *Türk mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ölmez M. (2017). *Köktürkçe ve eski Uygurca dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları
- Rosenberg, D. (1998). *Dünya mitolojisi büyük destan ve söylenler antolojisi*. (çev. Akten, Cengiz, Cüce, Emiroğlu, Kenanoğlu, Kocayigit, Kuzhan, Odabaşı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Roux, J. P. (2020). *Eski Türk mitolojisi*. (çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Şen, S. (2010). Orhon yazıtlarına geçen Tengri Teg Tengride olmuş Türük Bilge Kagan ve Tengri Teg Tenrgi yaratmış Türük Bilge Kagan ifadelerinin yeni bir yorumu. 1. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri kitabı içinde (ss. 251-259). Afyonkarahisar.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tanyu, H. (1961). *Türkiye'de dinler tarihinin tarihçesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tanyu, H. (1980). *İslâmlıktan önce Türklerde tek Tanrı inancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Taşagıl, A. (2017). *Kök Tengri'nin çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taşagıl, A. (2018). *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2010). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Thomsen V. (2011). *Orhon yazıtları araştırmaları*. (çev. - haz. V. Köken). Ankara:

Türk Dil Kurumu Yayınları.

Togan, A. Z. V. (2019). *Umumi Türk tarihine giriş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Turan, O. (2003). *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Türker-Küyel, M. (2014). Kut, Fârâbî ve İbn Sînâ'daki al-'aql al-Fa'âl için bir temel oluşturabilir mi?. *İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı* kitabı içinde. (ss. 603-724). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Wilkinson, P. (2019). *Efsaneler & mitler*. (çev. Emel Lakşe). İstanbul: Alfa Yayınları.

Yavuz, Y. Ş. (2013). Vücûd. 26 Kasım 2020 tarihinde <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/vucud-sifat> adresinden erişildi.

Yıldırım, D. (1991). Köktürk çağında Tanrı mı, tanrılar mı vardı?. *Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan* kitabı içinde (ss. 291-303). Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları XXVIII/1-2.

Yusuf Has Hacib. (2008). *Kutadgu bilig*. (çev. Reşid Rahmeti Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.